

Stanisław Litak (Lublin)

Kościół w miastach i na wsi

W rozwoju struktur parafialnych podstawową funkcję pełnił zawsze rozwój osadnictwa, a zwłaszcza urbanizacja danego terytorium. Miasta były ośrodkami życia zbiorowego, handlu, rzemiosła oraz ogniskami nauki, zwłaszcza szkolnictwa. W miastach mieściły się także centra administracji państwowej i kościelnej¹. Pierwsze parafie wykształciły się ewolucyjnie jako instytucje wspomagające najstarsze jednostki organizacji kościelnej – biskupstwa. Obok istniejących już od połowy IV w. w miastach Galii kościołów, przy których rezydowali biskupi, czyli katedry, zaczęły pojawiać się od przełomu IV i V w. w ważniejszych miejscowościach, miejscach starego kultu pogańskiego, ośrodkach administracji państwowej i kompleksów dóbr, czyli w miastach, kościoły, które zdobywając coraz szersze uprawnienia kosztem katedr stały się kościołami parafialnymi. Początkowo bardzo duże parafie w miarę rozwoju osadnictwa ulegały podziałom. W ten sposób powstawała sieć kościołów parafialnych głównie w miastach². Z czasem sieć ta objęła także wieś³. Następnie, w miarę dalszego rozwoju organizacji parafialnej, stopniowo wykształciły się instytucje pośrednie między urzędem biskupa a parafią, jak archidiakonaty (lub instytucje analogiczne) i dekanaty, zwane też archiprezbiterami⁴.

¹ I. Benevolo, *Miasto w dziejach Europy*, przekł. H. Cieśla, Warszawa 1995, s. 37–56, 90–98, 117. Por. także: E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1977, s. 161, oraz J. Kleczyński, *Miejskie biura statystyczne*, w: *Wybór polskiej myśli statystycznej. Wybór pism statystyków polskich*, wyboru dokonał E. Rosset, przedmową opatrzył S. Konferowicz, Warszawa 1968, s. 160.

² Imbart de La Tour, *Les paroisses rurales du IV au XI siècle*, Paris 1900², passim; W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962³, s. 192; P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s. 21–30.

³ Por. np. F.X. Künstle, *Die deutsche Pfarrei und ihr Recht zu Ausgang des Mittelalters auf Grund der Weistümer*, Stuttgart 1905, s. 5–9. Późnym przykładem tego procesu w Polsce może być ziemia łukowska: S. Litak, *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskiem do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne*, R Hum, t. 12, 1964, z. 2, s. 54–91.

⁴ Por. B. Panzram, *Die Anfänge der schlesischen Archidiakonate. Ihre Inhaber und ihr Recht bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts*, Eberswalde 1936, s. 42–53, 195; T. Silnicki, *Organizacja archidiako-*

Także i w Polsce w rozwoju sieci parafialnej bardzo ważną funkcję zawsze spełniało miasto, bowiem, jak stwierdzono w dokumencie erekcyjnym parafii w miasteczku Nowodwór (ziemia stężycka) z 1612 r., „nie wypadło, by miasto pozostawało bez kościoła [parafialnego]”⁵. Typowo miejskich parafii, tzn. położonych w granicach miast, w Rzeczypospolitej było jednak bardzo mało. Zwykle były to parafie tylko z siedzibami w miastach czy raczej (poza Śląskiem) w bardzo słabo rozwiniętych miasteczkach, do których należało ponadto kilka lub kilkanaście, a na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej – kilkadziesiąt wsi i różnych innych osad⁶. Miało to duże znaczenie także dla rozwoju osadnictwa miejskiego. Pozostawanie w jednym okręgu parafialnym miasta jako jego centrum i okolicznych wsi zapewniało łączność miasta z wsią i wyznaczało kierunki późniejszego rozwoju miasta⁷. W 2 połowie XVIII w. ok. 38% parafii w Rzeczypospolitej, na Śląsku i w Moldawii miało swe siedziby najczęściej w tak rozumianych miastach. Pozostałe były to parafie czysto wiejskie, jakkolwiek wsie, w których występowały kościoły parafialne, położone często obok pańskich dworów, należały do lepiej rozwiniętych. W strukturze osadnictwa zajmowały one miejsce tuż po miasteczkach⁸. Były to najważniejsze miejscowości w danej okolicy. W prowincji gnieźnieńskiej parafii miejskich, w sensie wyżej sprecyzowanym, było 1146, czyli 35,4%, wiejskich zaś 2079, czyli 64,5%, a we lwowskiej 448 (60,3%) i 295 (39,7%). W obydwu zaś diecezjach – warmińskiej i wrocławskiej – zależnych bezpośrednio od Rzymu było tylko 171 (23,2%) miejskich i 566 (76,8%) wiejskich.

Już z tego zestawienia wynika, że parafie z siedzibami w miastach występowały przede wszystkim w diecezjach wschodnich o przewadze ludności ruskiej i Kościoła unickiego obrządku greckiego. Prawdopodobnie ta jeszcze bardziej jest widoczna, jeśli porównamy diecezje zachodnie ze wschodnimi. W 10 diecezjach wschodnich oraz w diecezji bakowskiej parafii miejskich było 934 (71,6%), a czysto wiejskich 371 (28,4%) na ogólną ich liczbę 1305. W 8 diecezjach zachodnich proporcje te były odwrotne: parafii miejskich było tylko 831 (24,4%), a wiejskich aż 2569 (75,6%) na ogólną ich liczbę 3400. Najwyższy odsetek parafii z siedzibami w miastach, nie

natu w Polsce, Lwów 1927, s. 3–142; B. Kumor, *Organizacja archidiakonu w Małopolsce południowej*, *Prawo Kanoniczne*, t. 2, 1958, nr 1–2, s. 391–423; J. Szymański, *Powstanie archidiakonu wojnickiego i jego organizacja*, „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*”, t. 5, 1958, z. 4, s. 83–102. Na temat początków dekanatów (archiprezbiteratów) na Śląsku por. B. Panzram, *Die Anfänge*, oraz B. Kumor, *Początki organizacji dekanalnej na ziemiach polskich*, „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*”, t. 7, 1970, z. 2, s. 89–101.

⁵ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (dalej AKK), AEp. 38, k. 686–687 (*quod nimirum non congruat oppidum sine ecclesia esse*).

⁶ Za Stanisława Augusta ok. 90% miast stanowiły „miasteczka całkowicie lub w znacznym stopniu zagrzazowane” (J. Kowceki, *U początków nowoczesnego narodu*, w: *Polska w epoce oświecenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, pod red. B. Leśnodorskiego, Warszawa 1971, s. 128).

⁷ Por. J. Wiesiołowski, *Miasto w przestrzeni społecznej późnego średniowiecza*, w: *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 3, pod red. S.K. Kuczyńskiego, Warszawa 1985, s. 305–386.

⁸ T. Lalik, *Organizacje sąsiedzkie średniowiecznej wsi polskiej*, KHKM, t. 24, 1976, z. 3, s. 454.

licząc diecezji smoleńskiej, był w diecezji kijowskiej (90,3%), wileńskiej, (90,2%), kamienieckiej (89,8%) i żmudzkiej (81,0%). Mniejszy już był w archidiecezji lwowskiej (69,1%) i diecezji łuckiej (63,8%). Z diecezji zachodnich na uwagę zasługują: poznańska (29,1%), gnieźnieńska (25,8%) i krakowska (25,8%). W diecezjach wschodnich katolicyzm łaciński występował więc przede wszystkim w miastach będących ośrodkami wielkiej własności magnackiej⁹. Podobny układ obserwujemy, jeśli chodzi o kościoły parafialne, filialne i kaplice publiczne razem wzięte. Również i w tym przypadku najwyższy odsetek tych świątyń występował w miastach na terenach wschodnich Rzeczypospolitej. W diecezjach wschodnich było 1177 (62,7%) kościołów w miastach i 701 (37,3%) na wsi, a w zachodnich odwrotnie – 4193 (72,1%) na wsi, a tylko 1619 (27,9%) w miastach. Natomiast w prowincji gnieźnieńskiej występowało 3220 (62,5%) parafii z ośrodkami w miastach, a we lwowskiej tylko 392 (40,7%). Wysoki wskaźnik kościołów w miastach w prowincji gnieźnieńskiej wynika z tego, że 4 jej diecezje (inflancka, smoleńska, wileńska i żmudzka) znajdowały się na terenach wschodnich. Natomiast w dwóch diecezjach zachodnich – warmińskiej i wrocławskiej – bezpośrednio zależnych od Stolicy Apostolskiej występowało 1281 (81,3%) kościołów na wsi i jedynie 295 (18,7%) w miastach¹⁰.

W większym jeszcze stopniu były skoncentrowane w miastach kościoły zakonne zarówno męskie, jak i żeńskie. Aż 77% męskich placówek zakonnych występowało w Rzeczypospolitej w miastach, a tylko 23% na wsi. W zasadzie, poza pewnymi wyjątkami, na wsi występowały tylko placówki drugorzędne, jak parafie, kościoły filialne i kaplice prowadzone przez zakonników. Najbardziej miejskim zakonem, nie licząc teatynów, którzy w Polsce mieli tylko 2 konwenty w Warszawie i Lwowie, i krzyżowców z czerwoną gwiazdą (1 konwent) na Śląsku, byli duchacy, pijarzy, bonifratrzy, dominikanie (łącznie z dominikanami obserwantami), trynitarze i misjonarze mający od 100 do 90,9% swoich placówek w miastach. Wysoki procent (od 88,9 do 82,5%), placówek w miastach posiadali kanonicy regularni od pokuty czyli tzw. markowie oraz księża komuniści, reformaci, jezuici i franciszkanie konwentualni. Ponad 70,0% posiadali ich w miastach karmelici bosi i trzewiczkowi. Natomiast znacznie mniej (od 62,5 do 53,8%) posiadali tychże placówek w miastach paulini, premonstratensi i kanonicy laterańscy. Podczas gdy typowo wiejskimi zakonami byli kameduli (85,7% domów na wsi), cystersi (75,0%) i kartuzi (66,7%), a także marianie (96,0%) i benedyktyni (58,5%).

Jeszcze w większym stopniu charakter miejski miały zakony żeńskie. Ogólnie biorąc aż prawie 92,0% żeńskich domów zakonnych znajdowało się w miastach. W wypadku zakonów zarówno męskich jak i żeńskich szczególne znaczenie miały duże miasta, jak Kraków, Warszawa, Lwów, Wilno, Lublin, Poznań, Wrocław¹¹.

⁹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 399–403.

¹⁰ Wszystkie dane statystyczne pochodzą z pracy: Litak, *Kościół łaciński*, s. 67–70.

¹¹ S. Litak, *Kościół łaciński*, s. 101–104.

Miasto	Liczba parafii	Liczba placówek zakonów męskich	Liczba placówek zakonów żeńskich	Razem
Kraków	12 ¹²	28 ¹³	14	54
Lublin	2	14	6	22
Lwów	5	22	9	36
Poznań	7	10	5	22
Warszawa	4	25	11	40
Wilno	4	22	9	35

Tabela. Liczba parafii i klasztorów w 6 największych ośrodkach miejskich w Polsce i na Litwie w końcu XVIII w.¹⁴

Z tabeli wynika, że z punktu widzenia liczby parafii i klasztorów największym ośrodkiem w Polsce był Kraków. Do wielkich centrów życia kościelnego należy zaliczyć także Warszawę, Lwów i Wilno oraz Lublin i Poznań. Kraków nazywany już od końca XVI w. drugim Rzymem (*altera Roma*) wraz z Kazimierzem i Kleparzem oraz przedmieściami był największym ośrodkiem kościelnym nie tylko w Małopolsce, lecz w skali całej Rzeczypospolitej. W liczącej w I połowie XVII w. 30 000 mieszkańców aglomeracji krakowskiej znajdowało się 50 kościołów parafialnych, filialnych, kaplic publicznych i kościołów zakonnych¹⁵. Ich liczba powiększyła się do 2 połowy XVIII w. do ok. 80, mimo zmniejszenia się liczby ludności Krakowa do 23 000¹⁶. Około pierwszego rozbioru oprócz parafialnych i zakonnych w aglomeracji tej było aż 28 kościołów filialnych, prepozytur szpitalnych i kaplic publicznych¹⁷, podczas gdy Poznań miał ich 11, Lwów 8, Wilno 7, Warszawa 6, Lublin 2¹⁸.

Kraków, jedna ze stolic Polski, był wielkim ośrodkiem kościelnym. Ale należy pamiętać, że był on takim ośrodkiem w skali agrarnej Rzeczypospolitej, nieporównywalnym pod tym względem z zachodnimi stolicami, jak Paryż czy Londyn, liczącymi już we wczesnym średniowieczu po kilkadziesiąt. Londyn w 1200 r. miał 99 parafii, katedrę i klasztor augustianów. Jeden kościół przypadał tu na 1,5 hektara

¹² W rubryce tej policzono również parafie prowadzone przez zakonników, ponieważ stanowiły one także placówki zakonne.

¹³ Licząc z opactwem cystersów w podkrakowskiej Mogile, S. Litak, *Kościół łaciński*, s. 500.

¹⁴ Tabelę opracowano na podstawie: S. Litak, *Kościół łaciński*, s. 212, 220 (parafie w Krakowie wraz z katedrą), s. 223 – w Lublinie, s. 37, 376 we Lwowie, s. 283–284 – w Poznaniu, s. 303 – w Warszawie, s. 331 – w Wilnie, oraz 491–530, 531–538 (placówki zakonne męskie i żeńskie); Por. także J. Kłoczowski, *Zakony męskie w Polsce w XVI–XVIII wieku*, w: *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, Kraków 1969, s. 607; E. Janicka-Olczakowa, *Zakony żeńskie w Polsce*, w: tamże, s. 769.

¹⁵ Por. M. Rożek, *Kraków. Przewodnik historyczny*, Wrocław 1998, s. 103.

¹⁶ Liczby ludności Krakowa zaczerpnięto z: J. Bieniarzówna, *Schylek świetności*, w: *Dzieje Krakowa*, t. 2: *Kraków w wiekach XVI–XVIII*, pod red. J. Bieniarzówny, J.M. Małeckiego, J. Mitkowskiego, Kraków 1994, s. 200–225, J.M. Małecki, *Kraków Oświecenia*, w: tamże, s. 567.

¹⁷ S. Litak, *Kościół łaciński*, s. 220–221.

¹⁸ S. Litak, *Kościół łaciński*, s. 284, 376, 330, 302, 233.

gruntu¹⁹. Wielkim skupiskiem kościołów był Erfurt, który w czasach Marcina Lutra liczył 90 kościołów i kaplic oraz 36 klasztorów²⁰.

Podsumowując powyższe rozważania należy stwierdzić, że w porównaniu z takimi katolickimi krajami Europy Zachodniej, jak Francja, gdzie w 2 połowie XVIII w. było ok. 42 000 parafii²¹ na ok. 551 600 km², czyli na 1 parafię przypadało średnio zaledwie 13 km² (w niektórych regionach Francji była ona jeszcze gęściejsza, np. w diecezji Boulogne²² na pograniczu francusko-niderlandzkim jedna parafia przypadała zaledwie na 5 km², a jeden kościół parafialny lub filialny tylko na 3 km²), sieć parafialna w Rzeczypospolitej, nawet na jej terytoriach etnicznie polskich, była bardzo rzadka. Pozornie bardziej zbliżona do polskiej była sytuacja pod tym względem w Hiszpanii (w 1787 r. ok. 17 000 parafii na ok. 503 000 km²)²³, gdzie przeciętna parafia liczyła ok. 29 km², ale należy pamiętać, że osadnictwo było tu rozwinięte przede wszystkim na terenach nadmorskich i tam była ona bardzo gęsta, natomiast w głębi kraju było ono bardzo rzadkie, a więc i sieć parafialna była rzadka, co podwyższało ogólnokrajową średnią wielkość parafii. Sieć parafialna była również o wiele rzadsza na etnicznie polskich ziemiach niż w sąsiednich Czechach i na Morawach razem potraktowanych²⁴ – w XIV w. na 1 parafię średnio przypadało tu ok. 21 km², a w samych Czechach, bez Moraw, przeciętna ta była znacznie niższa. Bardziej odpowiadała sytuacji polskiej sieć parafialna diecezji ołomunieckiej, położonej głównie na Morawach (22 224 km²) oraz na Śląsku habsburskim (2071 km²) i Śląsku pruskim (1283 km²); jedna parafia przypadała tu w 1772 r. na 49, a na jeden kościół parafialny lub filialny na 39 km². Parafie na Morawach były jednak dużo ludniejsze. Przeciętna parafia w diecezji ołomunieckiej liczyła w 1772 r. 2459 osób wyznania katolickiego²⁵. Jedynie zachodnie dzielnice Rzeczypospolitej (niektóre tereny Małopolski i Wielkopolski oraz Prus Królewskich) miały gdzieś niedługo strukturę parafialną zbliżoną do krajów zachodnich. Większych analogii można się dopatrywać także między parafiami polskimi a austriackimi²⁶ (w niektórych regio-

¹⁹ Paryż: A. Friedmann, *Paris ses rues, ses paroisses du moyen âge à la révolution. Origine et évolution de circonscriptions paroissiales*, préface de G. Le Bras, Paris 1959, s. 330 (tuż przed rewolucją 63 parafie w Paryżu). Londyn: Ch. Brooke, *Europa średniowieczna. 962–1154*, przeł. J. Marzęcki, Warszawa 2001, s. 128.

²⁰ R. Friedenthal, *Marcin Luter. Jego życie i czasy*, przeł. Cz. Tamogórski, Warszawa 1991, s. 27.

²¹ J. Kłoczowski, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998, s. 250. We Francji sytuacja była jednak bardzo zróżnicowana. Tak np. w diecezji awiniońskiej 1 parafia przypadała na 28, a w diecezji Cavaille na 23 km² – M. Venard, *L'Eglise d'Avignon au XVI^e siècle*, Lille 1980, s. 85–86.

²² Obliczono na podstawie danych w: A. Playoust-Chaussis, *La vie religieuse dans le diocèse de Boulogne au XVIII^e siècle (1725–1790)*, Arras 1976, s. 45.

²³ E. Preclin, E. Jarry, *Les luttes politiques et doctrinales aux XVII^e et XVIII^e s.*, w: *Histoire de l'Eglise*, A. Fliche – V. Martin, t. 19, Paris 1955, s. 84.

²⁴ J. Kłoczowski, *Młodsza Europa*, s. 252. Por. *Neuster und vollständigster Atlas des Königreiches Böhmen bestehend aus 16 speziellen Kreiskarten* von F.J.H. Kreybich, Prag 1824–1834.

²⁵ Ustalono na podstawie: R. Zuber, *Osudy moravské cirkve v 18. století. 1695–1777*, Praha 1987, s. 9–10, 187, 282, 288.

²⁶ H. Ferihumer, *Die kirchliche Gliederung des Landes ob der Enns im Zeitalter Kaiser Josefs II. Haus Österreich und Hochstift Passau in der Zeitspanne von 1771–1792*, Linz 1952, s. 30.

nach górskich) oraz węgierskimi²⁷. Pod względem terytorialnym bardziej odpowiadała warunkom zachodnioeuropejskim sieć parafialna Kościoła prawosławnego, a następnie unickiego w południowo-wschodniej części Polski, jakkolwiek same kościoły i parafie prawosławne, a później unickie były pod każdym względem uboższe²⁸. Trudno też porównywać miasta polskie z miastami zachodnioeuropejskimi. Największe miasta polskie można porównywać co najwyżej ze średnimi lub mniejszymi miastami Europy Zachodniej, a zwłaszcza Moraw²⁹.

Tak więc należy przyjąć, że w uformowanej na starych ziemiach polskich w zasadzie już w okresie średniowiecza i ustabilizowanej w XVI w. sieci parafialnej nie zachodzą właściwie żadne poważniejsze zmiany aż do XX w. Pewne zakłócenie wprowadzone przez reformację, w większości przypadków okazało się przejściowe. W omawianym okresie chętniej funduje się nowe placówki zakonne niż parafie. Poważny przyrost kościołów parafialnych można jednak zaobserwować na wschodnich terytoriach Rzeczypospolitej. Z jednej strony widzimy stabilizację sieci parafialnej na etnicznie polskich ziemiach, a z drugiej – odbudowę organizacji parafialnej na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej, po zniszczeniach wojennych 2 połowy XVII i początków XVIII w. Odbudowie tej towarzyszył także dalszy szybki wzrost liczby różnego rodzaju fundacji zakonnych. Wyraźne jest również duże zróżnicowanie sieci parafialnej tak, jeśli chodzi o diecezje i województwa, jak i w stosunkach lokalnych. Tam gdzie występowało więcej obrządków i wyznań chrześcijańskich, sieć parafii katolickich obrządku łacińskiego była rzadsza. Natomiast na terenach jednorodnie polskich, o dobrze rozwiniętym osadnictwie, była ona o wiele gęstsza. Zwrócić należy uwagę także na miasta, które z reguły były ośrodkami parafii. Wreszcie trzeba podkreślić duże różnice w zagęszczeniu parafii między Polską a innymi krajami, zwłaszcza zachodnimi i południowymi, gdzie struktury kościelne, w tym także organizacja parafialna, były o wiele bardziej rozwinięte. Rzeczpospolita, a nawet etnicznie polskie ziemie Korony, są pod tym względem prawie nieporównywalne z katolickimi krajami zachodnimi.

²⁷ J. Házi, *Die kanonische Visitation des Stefan Kazo, Archidiakon von Eisenstadt (Vesvár in Burgenland, Teil des Komitates Eisenburg, in den Jahren 1697–1698*, Eisenstadt 1958, s. 45–125. Przebadano 15 parafii. Najczęściej liczą one 2–3 miejscowości, ale są i większe, liczące do 14 miejscowości.

²⁸ Por. W. Kolbuk, *Kościoły wschodnie*, s. 46–52.

²⁹ G. Wolny, *Kirchliche Topographie von Mähren*, mainst nach Urkunden und Handschriften. I. Abteilung, t. 1, Brünn 1855, s. 30–199 (Brno).